

DET BITTRA SLUTET

TYSKA OCH ANDRA BÖCKER OM TYSKLAND

Av professor ERNST ALKER, Fribourg, Schweiz¹

1.

OM MAN vill kan man betrakta vad som hänt i Tyskland sedan 1939 som ett slags tragikomedi, en pjäs som visserligen fick komma till en effektiv — bitter — fjärde akt men inte till sitt (kanske ännu bitt-rare) slut. Kännedom om denna tragikomedis geografiska och andliga kulisser är lika nödvändig för att förstå händelseförloppen som att få de viktigare birollernas innehavare presenterade. En översikt över tilldragelsernas världsomfattande bakgrunder ger den schweiziske reportern *Walter Bosshards* rikt illustrerade »Erlebte Weltgeschichte» (Fretz u. Wasmuth, Zürich 1947). Som *Neue Zürcher Zeitungs* korrespondent företog han under åren 1939—1945 omfattande resor huvudsakligen i Österlandet men också i Centralafrika och Förenta Staterna. Bosshards alltid sakliga och nyktra utläggningar — de ha ingenting av amerikanska och amerikaniserade reporters sensations-törst — tyckas ofta knappast ens beröra temat Tyskland, som dock immanent alltid förblir huvudsaken, emedan strävandet efter världsherravälde, som bedrevs med otillräckliga men de hänsynslösaste och oklokaste medel, förenade nästan hela världen — övergående — för att besegra Leviatan Det tredje riket. Om en år 1939 företagen politisk resa, »Europas letzte Tage» (Amstutz, Herdeg & Co, Zürich 1946) berättar *Grigore Gafencu*, f. d. rumänsk utrikesminister. Gafencu, vilken som utrikesminister — han hade varit journalist — misstrodde de traditionella diplomatiska metoderna, ville personligen orientera sig beträffande Rumäniens möjligheter att närma sig de demokratiska makterna, vilket han eftersträvat, och besökte de viktigaste kontinentala huvudstäderna samt London. Hans omdöme om kungen av Bulgarien, prins Paul av Jugoslavien och överste Beck äro lika litet smickrande som utlåtandet om hans chef Carol, »som aldrig kom att härska, emedan han outtröttligen ville regera...». Märkvärdigt var mötet med Hitler, som för övrigt uppförde sig tämligen städat, men ändå till slut höll sin oundvikliga monolog: meningslöst vore detta hotande världskrig, »till slut skola alla, segrare och besegrade ligga under samma spillror...». Skulden till denna katastrof hade, försäk-

¹ Författaren, som 1946 blev professor vid universitetet i Fribourg, var tidigare under många år lektor vid Handelshögskolan i Stockholm.

rade den fredsälskande führern, naturligtvis England. Den illusionslöse Gafencu fick emellertid i Storbritannien det intrycket att där fanns inre kraftreserver, som hade större betydelse än landets dåvarande militära svaghet.

Greve *Galeazzo Cianos* »Tagebücher» (A. Scherz, Bern 1946) ge en aspekt på Tyskland mellan 1939 och 1943 genom italienska glasögon och äro ett slags blick utifrån på nationalsocialismens skådeplats och dess italienska birollsinnhavare. Bokens källvärde är lika stort för historien som det har varit för åklagaren i Nürnbergprocessen. Ciano har i sina dagboksanteckningar tämligen hållit sig till sanningen, emedan de voro avsedda för hans eget behov. Italien i Hitlers släptåg måste foga sig efter führerns vilja, och Mussolini måste vid alla de »hjärtliga och förtroendefulla» samtalen höra på Hitlers långa monologer och motta hans befallningar. Om alla stora avgöranden fick Mussolini kännedom först efteråt. Vilket han vid tillfälle tog revansch för genom självständigt handlande, t. ex. överfallet på Grekland. Av största intresse är den bild som Ciano tecknar av sin ärade svärfader, vilken han dock, kanske mot sin vilja, framställer som ett slags Pajazzo, mellan vars utrikespolitiska viljande och kunande det var en fruktansvärd klyfta. Den som menar att Ducen skulle ha varit så att säga ett bättre slags diktator är efter läsningen grundligt kurerad. Cianos dagböcker ge för övrigt många gåtor att lösa. Sumner Welles, utgivaren, tror sig våga borga för deras äkthet. Men möjligheten finns alltid, att Ciano efteråt stack in korrektur för att lämna bevis om hur klarsynt och överlägsen han alltid hade varit — i motsats till svärfadern. Inför honom torde han ha fått spela hovnarrens roll: han ägde en viss åsiktsfrihet, men hans uppfattningar utövade aldrig något inflytande. Ciano framställer sig själv som avgjord fredsvän och tyskfiende (utan att någonsin dra konsekvenserna av sin inställning), men godkände utan vidare angreppet på det av Tyskland besegrade Frankrike och kastade högst personligen vid överfallet på Grekland ned flygbomber över Saloniki. Med etsande kritik hånar han den italienska arméns oförmåga, fascisternas korruption och det tyska barbariet, men stannar fullkomligt lugnt på sin post ända tills Mussolini avsätter honom. Han har ett intryck att den avgjort känslofulle sonen och familjefadern Ciano var en komediant, som av lust till prakten, rikedom, maktens sken och fördärvet spelade en amoralisk renässansmänniskas roll och ändå, efteråt, ville distansera sig från det övriga sällskapet.

*

Ett påpekande att den tyska expressionismen, i synnerhet dess lyrik, var en föraning av den nihilistiska andliga hållning ur vilken nationalsocialismen framgick, är holländaren *M. F. E van Bruggens* undersökning »Im Schatten des Nihilismus. Die Expressionistische Lyrik im Rahmen und als Ausdruck der geistigen Struktur Deutschlands» (H. J. Paris, Amsterdam 1946). Den mycket läsvärda boken visar att nationalsocialismen inte kan ha varit ett plötsligt vansinnesanfall hos det tyska folket och inte heller bara följden av ett en enda gång

inträffande socialt-ekonomiskt-politiskt läge, utan att 1933 en sjukdom bröt ut, vars orsaker gå långt tillbaka — mycket längre än till åren 1918—1923 — och vilken med största tydlighet manifesterade sig i litteraturen. Säkert var expressionismen inte alls (som Bruggen överdrivet påstår) bara ett extatiskt instämmande i nihilismen. I själva verket visade den sig vara en misslyckad avreagering av nihilismen. Det är betecknande att inte så få författare av van Bruggen anses som företrädare för nihilismen, vilka — såsom t. ex. Franz Werfel, Johannes R. Becher, Max Herrmann-Neisse — senare voro avgjorda motståndare till Tredje riket. Van Bruggen förbiser i varje fall att expressionismen inte var något uteslutande tyskt fenomen och att hela den västerländska världens undergångslängtan speglar sig i den.

Hur starka sammanhangen mellan expressionismen och nihilismens revolution äro visar fallet Gottfried Benn. Benn var betydande både som läkare och radikal lyriker och utan tvivel en kompromissfri, ärlig natur. Han blev 1932 till den tyska intellektuella vänsterns glädje invald i Preussiska akademien. Denne som klart framstegsvänlig gällande personlighet bekände sig 1933 förbehållslöst till Hitler! Materiella omständigheter voro på intet sätt av betydelse för Bennis nya inställning — för övrigt indrogs hans skrifter några år senare i Tredje riket och han förbjöds all publicistisk verksamhet. I en mycket klok uppsats visar *Eugen Gürster-Steinhausen* (»Gottfried Benn, ein Abenteuer der geistigen Verzweiflung», Neue Rundschau, våren 1946, Bermann-Fischer, Stockholm) att Benn, som ansåg hela den västerländska världsbilden, dess naturvetenskapligt-medicinska sida inbegripen, förstörd, i nationalsocialismen såg den sista möjligheten för övervinnande av den europeiska nihilismen. Därför kastade sig denne företrädare för överlägsen andlighet och hänsynslös sanningskärlek på grund av en tragisk optisk villa i armarna på just den rörelse som mer än varje annan blev nihilismens bärare.

2.

I andra delen av »Bis zum bittern Ende» (Fretz u. Wasmuth, Zürich 1946, svensk upplaga Bonniers, Stockholm) skildrar *Hans Bernd Gisevius* sin motståndsrgrupps ansträngningar under tiden från Münchenöverenskommelsen till den 20 juli 1944. Man läser uppskakad att det under Sudetkrisen 1938 existerade en verklig komplott under ledning av den beslutsamme kommandanten för Berlins värnkrets, general von Witzleben. Att besätta Berlin med tillförlitliga trupper, häkta Hitler och insätta en provisorisk regering hade noggrant planerats. Västmakternas eftergiftspolitik gjorde dessa ansträngningar om intet och beredde vägen för det andra världskrigets katastrof. Sedan kupper som planerats till senhösten 1939 och våren 1940 hade strandat på de då tongivande generalerna von Brauchitsch' och Halders obetslutsamhet eller avböjande hållning, kunde nästa försök företas först när Tysklands oundvikliga nederlag insågs även av den dummaste, men också varje utsikt till samförståndsfred hade försvunnit och ingen annan möjlighet fanns än den fullständiga katastrofen. När

den socialdemokratiska riksdagsledamoten Leber, som var invigd, häktades, var det fara för att den vittförgrenade komplotten skulle upptäckas av Gestapo. Överste greve Klaus von Stauffenberg, som till följd av sin ställning hade tillträde till Hitlers högkvarter, ansåg sig böra handla. Attentatet misslyckades, men genom Stauffenbergs misstag att Hitler var död kom organisationens mekanism i rörelse och drog i sin tomgång med sig tusenden av sammansvurna i fördärvet. Gisevius ger en mycket bitter bild av händelserna på eftermiddagen den 20 juli, då han anser att officersgrupperna omkring Stauffenberg, som inte voro vuxna sin uppgift, grepos av fullständig hjälplöshet. Att Gisevius vid sin framställning har låtit leda sig av vissa personliga ressentiment är icke osannolikt. Förmodligen ansågs han i kretsen omkring Stauffenberg på grund av sin verksamhet som tysk vicekonsul i Zürich och sin intimitet med Berlins polispresident Helldorf (en gång rabiat nazist och senare en välbetald hjälp åt förföljda judar) liksom med rikskriminaldirektör Nebe (en uppriktig hatare av Tredje riket, som emellertid tidigare hade spelat kriminalpolisens apparat i händerna på Gestapo och därigenom belastat sig med en tung skuld) som icke alldeles tillförlitlig. Som alla ifrågasvarande författare fördömer Gisevius det tyska generalitet, som trots illusionsfri kännedom om det verkliga läget av obeslutsamhet eller feghet inte vågade handla och vars medlemmar ofta voro korrumperade på grund av beföringsmöjligheter eller Hitlers stora gåvor. De berömvärda undantagen — t. ex. generalöverste von Beck, general von Witzleben, generalmajor Oster, generalmajor von Tresckow och amiral Canaris (som gav de sammansvurna skydd i det av honom ledda kontraspionaget) — kunna icke rädda det tyska generalitetets ära. Av de deltagande civila spelade Leipzigs förre överborgmästare Goerdeler — den designerade regeringschefen — den största rollen. Utan tvivel en modig och ärlig personlighet och en outtröttlig agitator under de farligaste omständigheter torde han, behäftad som han var med alltför stor pratsamhet och alltför översvallande optimism, inte ha ägt den statsmannaintuition som var oundgänglig för hans uppgift. Som något avgjort negativt i Gisevius' vad man än må säga uppslagsrika bok måste hans strävan anses att framställa Hjalmar Schacht som en värdefull konspirator. Schacht ställde sig först då i motsatsställning mot regimen när han trodde sig kunna vinna mer hos oppositionen, och han gjorde det för att om möjligt få en motvikt mot sin finansiella verksamhet i Tredje rikets tjänst.

Ulrich von Hassels, en gång tyskt sändebud i Rom, dagböcker («Vom andern Deutschland», Atlantis Verlag, Zürich 1946) bekräfta i det väsentliga Gisevius' framställning. Hassels många uppslagsrika utläggningar studeras bäst i samband med andra böcker, då Hassel av lättbegripliga orsaker inte nedskrev allt som han kände till. Som förlaget meddelar har rent personliga notiser och upprepningar i dagböckerna icke medtagits vid tryckningen. Det blir den historiska forskningens uppgift att jämföra den ursprungliga avfattningen med det tryckta. Sedan Hassel som straff avskedats ur diplomatisk tjänst arbetade han, med ekonomisk och litterär verksamhet som camou-

flage, aktivt mot Hitlersystemet och skulle bli kuppmännens kommande utrikesminister. Hans ställning inom oppositionen — han torde ha tillhört den yttersta national-konservativa flygeln, som förmodligen icke ville acceptera en kapitulation utan villkor — är inte alldeles klar, och över huvud taget förutsätter den fruktbara läsningen av de mycket viktiga anteckningarna ett redan stort vetande om de tyska förhållandena. Han betecknar de flesta tyska generalerna som »hopplösa fältväblar». Och i munnen på en man i hans ställning väger följande uttalande tungt: »Hitler hat den Deutschen zum verabscheuten wilden Tier in der Welt gemacht». Om många medsammansvurna hade Hassel ingen god mening, t. ex. om den något gåtfulle Canaris. Det rätt tillförlitliga namnregistret underlättar i någon mån orienteringen i dagboksanteckningarnas djungel. Då det i registret inte finns någon hänvisning till den på sidan 299 stående notisen om tyske ministern Thomsen, må denna återges här: »Minister Thomsen anmäler sig efter sin utnämning i huvudkvarteret hos Hitler och på Karinhall. När han gick dit hade han ännu illusioner, men kom fullständigt omvänd tillbaka. Hitler fann han i en för syns skull buren oansvarig segertillförsikt (i mars 1943!), sysselsatt med byggnadsplaner för beskickningar o. s. v., ett ovärdigt skådespel...» Och ändå har »den fullständigt omvänd» herr Thomsen, som knappast utan särskilda förtjänster om regimen »Schiekelgruber» skulle ha blivit minister i Stockholm, själslugnt beklätt sin högtavlönade post i det säkra Neutralien ända till Tredje rikets slut och på intet vis vållat avbräck i många av sina tjänstemäns ökända beteenden, dessa tjänstemän som han till stor del personligen medförde från sin tidigare verksamhet i Washington!

Oppositionens bäst orienterade bok kommer från *Rudolf Pechel*, utgivaren av den liberala »Deutsche Rundschau», som jämte den katolska »Hochland», jesuittidskriften »Stimmen der Zeit» och den konservativa »Weisse Blätter» var en brännpunkt för den intellektuella opposition som, i nödvändigt maskerad form, gjorde sina stämmor hörda ända till förbudet år 1942. Det är betecknande att det var farligt inte bara att medarbeta i dessa tidskrifter utan även att endast prenumerera på dem, då prenumerantlistorna övervakades av Gestapo. Titeln på Pechels bok »Deutscher Widerstand» (E. Rentsch, Erlench-Zürich 1947) är inte alldeles lyckligt vald, ty det fanns — bortsett från kyrkorna och kommunisterna samt tillfälliga isolerade revolver (t. ex. Münchenprofessorn Hubers och syskonen Scholls) — omkring fjorton motståndskretsar med mestadels blott lösa sammanhang sinsemellan, alltså ingen enhetlig organisation av franska maquis' art. Pechel bevisar — ofta med siffror — att det i Tyskland fanns en starkt tilltagande opposition mot Hitler, som bragte de tyngsta blodsoffer. Ändå är det tydligt att den aktiva oppositionen blott omfattade en försvinnande bråkdel av den tyska nationen. Av särskilt intresse är behandlingen av händelserna den 20 juli 1944, som polemiserar mot Gisevius' framställning, särskilt i fråga om värderingen av Stauffenbergs personlighet. Enligt Pechel var kuppen, sedd mot bakgrunden av de genom terrorn begränsade möjligheterna, var-

ken i militärt eller politiskt avseende diletterantisk. Ett relativt stort antal höga officerare i auktoritativ ställning hade åtagit sig ledande funktioner i genomförandet av den statskupp som skulle följa attentatet och samarbetade med fackföreningarna, med Goerdeler och kretsen omkring preussiske finansministern Popitz. Det stora fel som motståndsrörelserna gjorde — nämligen att underskatta betydelsen av Hitlers fysiska oskadliggörande under de grundliga förberedelserna för den ändlöst fördröjda statskuppen — medges utan vidare. Om också oppositionens ansträngningar och offer till slut voro förgeves — de ha inte förändrat det tyska ödet och inte heller givit Tyskland någon Ehrenrettung — äro de dock de sista ljuspunkterna i den obeskrivligt vanärande natt som låg över — så sade man en gång — diktarnas och tänkarnas folk. Med Gisevius och Hassel stämmer Pechel överens i den absoluta domen över generalitetet, som mer än något annat skikt hade kunnat rädda Tyskland från förbannelsen att bli världens mest depraverade kulturland. Det är en angelägenhet av elementär rättvisa att hänvisa till de — i Pechels bok antecknade — personligheterna, som individuellt representerade »det andra Tyskland». Alldeles riktigt avstår Pechel mycket bestämt från att inbegripa Hjalmar Schacht i denna krets. Anmärkningsvärda äro det sorgliga men mycket nödvändiga kapitlen om utlandets medansvarighet, en redogörelse över Pechels egna öden i tredje riket — i processen mot de sammansvurna blev han visserligen underligt nog frikänd på grund av bristande bevis, men fördes till koncentrationslägret i Sachsenhausen med det uttryckliga dock inte utförda direktivet att han inte levande skulle få lämna det — samt den (säkert mycket ofullständiga) förteckningen över offren, som innefattar många kända och aktade namn.

En sammanfattning av de händelser som från 1918 ledde till det tredje riket ger *Fritz Harzendorfs* lilla bok »So kam es. Der deutsche Weg von Bismarck bis Hitler (Südverlag, Konstanz 1946). Boken, som i stor upplaga — 25,000 exemplar — utkommit i den franska ockupationszonen, fyller sin orienterande uppgift genom sanningsviljan hos författaren, som förstår att inte sára den överkänsliga tyska nationalkänslan. Anmärkningsvärd är i Harzendorfs framställning en passus som framhäver att i det optimismens rus, till vilket nationalsocialismen drev det tyska folket, allför många privatförhoppningar sammanblandades med Tredje rikets framgång; våldsdåden, den uppenbara orätten och barbariets utbredning togo visserligen många tyskar avstånd från, men tendensen att profitera av rustningskonjunkturen, judeexproprieringen och krigsbytet var ofta starkare.

*

Ockupationen av Österrike uppfattades på sin tid inte alls av alla motståndare till Tredje riket som en orätt och ett överfall. *Kurt von Schuschniggs* bok »Ein Requiem in Rot-Weiss-Rot» (Amstutz, Herdeg & Co, Zürich 1946, svensk upplaga »Natt över Österrike», Nordisk Rotogravyr, Stockholm 1947) avlivar många ännu existerande falska

föreställningar. Att Schuschniggs framställning uppvisar vissa märkvärdiga luckor, ja till och med direkt motsäger de av de allierade till hans förfogande ställda och i hans verk utnyttjade dokumenten, förklaras av den hast med vilken den tjocka boken tydligen har sammanställts. Utom den utförliga och åskådliga redogörelsen för Schuschniggs sammankomst med Hitler i Berchtesgaden den 12 februari 1938 innehåller verket en inte alltid klar parallellism av — genom Gestapo censurerade — anteckningar till en försvarsskrift med anledning av den planerade men inte genomförda processen och en hemlig dagbok. Vad nazisterna egentligen förehade med Schuschnigg, vilka ändamål hans fångnamn »Dr. Auster» tjänade förblir obegripeligt, likaså meningen med fångenskapen, i vilken olidliga trakasserier och förödmjukanden omväxlade med jämförelsevis human behandling. Hänsynstagandet till Mussolini förklarar mycket, men inte allt. I varje fall har inte Schuschnigg köpt sin i många avseenden privilegierade ställning som politisk fånge genom några som helst eftergifter. Av den österrikiske förbundskanslerns memoarer framgår fullt tydligt vari hans modiga, förnäma, omdömesgilla, flärdfria väsens egentliga brist bestod: han var allt annat än en människo-kännare; han upptäckte inte förrädarna i sin närmaste omgivning och försvarar dem till och med i sin bok. Och Schuschnigg förstod inte att Hitler, som bröt varje löfte innan bläcket i hans underskrift ännu hade torkat, inte höll sig till några spelregler i politiken. Hade Schuschnigg i Berchtesgaden begagnat sig av liknande metoder som dem vilka Hitler fann för gott att använda, hade förbundskanslern hotat med ett (inte existerande) löfte om hjälp från stormakterna och i närvaro av de som hot ditkommenderade generalerna brutalt kallat Tredje rikets ledare för löftesbrytare, vem vet om inte detta hasardspel åtminstone skulle ha uppskjutit Österrikes ockupation! Med risk för att Schuschnigg ögonblickligen hade häktats (i alla fall ett uppenbart folkrättsbrott, som nazisterna vid den tiden knappast kunde kosta på sig) eller att Hitler fallit i gråtkramp och att några draperier och mattor blivit objekten för Hitlers förvirrade raseri. Om man invänder att det efteråt är lätt att göra ett sådant förslag, bör man minnas att Schuschnigg senare ändå i förtvivlan måste sätta allt på ett kort med den brådstörtade (och statsrättsligt betraktat inte alldeles legala) omröstningen om Österrikes oavhängighet.

Säkert är att sättet att genomföra Anschluss inom kort blev en bitter besvikelse även för de mest begeistrade österrikiska nazisterna. I synnerhet när Seiss-Inquart, som fastän förrädare dock ville skydda de österrikiska intressena, avsattes och efterträddes av gauleitern och alkoholisten Bürckel, som snart gjorde sig allmänt hatad. (»Bier-leiter Gauckel», sade snart den notoriskt spefulle wienaren alla gestapomän till trots.) Om det sätt, varpå Tredje riket behandlade det österrikiska »broderlandet», ger första delen av den officiella publikationen »*Rot-Weiss-Rot-Buch*» (Österreichische Staatsdruckerei, Wien 1946) dokumentariskt besked. Den ger också — trots att de flyende nazisterna förstörde många viktiga handlingar — upplysning om den österrikiska befolkningens motståndsvilja: passivt motstånd, visk-

ningspropaganda, upplösning av krigsmakten och under de sista månaderna öppen och blodig kamp. Antalet av på grund av statsfientlighet avrättade och fängslade österrikare talar ett lika tydligt språk som Gestapos påträffade hemliga rapporter om läget. Även Österrike har efter det inte alltför stora måttet av sina krafter och möjligheter bidragit till befrielsen, inte mindre än Italien under gynnsammare omständigheter vid avfallet från stålaxeln.

Att Adolf Hitler — om också senare statslös — har varit österrikisk medborgare (visserligen under kejserliga och kungliga monarkin) blir för alla tider den dunklaste punkten i österrikiska historien. Men Wienervitsen att Hitler var hämnden på Preussen för 1866 har en spöklik riktighet. Preussen har faktiskt förintats genom en förpreussad österrikare! *Josef Greiners* bok »Das Ende des Hitler-Mythos» (Amalthea-Verlag, Wien-Zürich 1946) har dokumentarisk betydelse genom redogörelsen för Hitlers existens i Wiens natthärbärgen under åren 1907 till 1911. Den unge målaren, senare industridkaren, Greiner har under denna tid flera gånger bokstavligen räddat Adolf Schickelgruber från att dö av hunger och förgäves bemödat sig att skaffa den vanvårdade, patologiske, arbetsskygge, obildade grovarbetaren existensmöjligheter. Greiners som det tycks fullständigt exakta uppgifter utgöra en fyndgruva för alla psykiatriker. Därvid är det av vikt att inte bortse från de få positiva dragen i Hitlers karaktär, som till övervägande del bestod av en blandning av dumhet och slughet, hjälplöshet och förmätenhet, blyghet och fräckhet, svindleri och inställsamhet, lättja och besatthet av fantastiska planer, pryddhet och sexualpatologi. Betydelse har Greiners redogörelse vidare genom att han återger sina upplevelser med Hitler efter Österrikes ockupation. De voro sådana att Greiner, fastän ursprungligen sympatisör till nationalsocialismen, slutligen genom Ulrich von Hassels förmedling anslöt sig till motståndsgruppen omkring Witzleben. Heidens bekanta framställning, alltför vag och inte fri från misstag, av Hitlers ungdom har nu fått en mycket nödvändig komplettering. Greiner bekräftar — visserligen utan att ange någon källa — ryktet att Hitler senare i München av svartsjuka egenhändigt mördade sin niece Gelly Raubal.

•

Litteraturen om koncentrationslägren är stor. Strax efter Tredje rikets utbrott utkommo flera skildringar av fångar som rymt, böcker vilkas sanningsenlighet ofta betvivlades och vilka mestadels hade en mycket subjektiv prägel. Den fulla sanningen blev bekant först efter krigsslutet. Hur det verkligen var skildrar *Benedikt Kautzky* systematiskt i »Teufel und Verdammte» (Büchergilde Gutenberg, Zürich 1947) på grundval av personlig erfarenhet, som sträcker sig över sju år i lägren i Dachau, Buchenwald och Auschwitz. Arbetet är så sakligt och så objektivt hållet att man nästan skulle kunna kalla det en lärobok i koncentrationslägerkunskap, vilket dock inte utesluter att bredvid den till och med radikala amerikanska romaner synas bleka. I motsats till den stränge marxisten Kautzkys sociologiska syste-

matik ger den katolske prästen *Joseph Joos*' anteckningar »Leben auf Widerruf» (Otto Walter, Olten 1946) inte det allmänna utan det särpräglade, inte färgfläcken utan nyansen, inte saken utan individen. Som själasörjare ser Joos i psykologiskt avseende skarpare än Kautzky. Den förre framställer typexempel, den senare skildrar öden. Båda komma till insikten att fångarna inte alls voro någon homogen massa och att i dem återspeglade sig alla uppenbarelseformer av det mänskliga och omänskliga, vilket också gällde om SS-folket, bara att odjuren där procentuellt — till följd av det medvetet negativa urvalet — voro mycket vanligare än bland fångarna.

Frågan om genomsnittstysken visste någonting bestämt om ohyggligheterna i koncentrationslägren har diskuterats vid behandlingen av skuldfrågan. Professorn vid universitetet i Freiburg i. Br. *Constantin von Dietze* säger i sin även för övrigt mycket uppslagsrika lilla skrift »Der Zerfall der Wahrheit im Dritten Reich» (Novalis-Verlag, Freiburg i. Br. 1946): »Att det fanns koncentrationsläger, det kände visserligen var och en till, och att det hände hemska saker där, det skulle människorna i Tredje riket till och med ana, för att just därigenom bli rädda och fogliga. Men den exakta sanningen om det som tilldrog sig i lägren kände endast få och de kunde inte vidarebefordra den. Det var inte bara den därmed förbundna faran som stod i vägen; ännu förfärligare var kanske att så många människor över huvud taget inte mer ville höra sanningen, inte kunde fördrå den.»

Hela det stortyska riket blev så småningom ett enda koncentrationsläger, inte minst i andligt avseende. Om de tyska skriftställarnas läge som inte i allt fogade sig efter NSDAP ger den i London levande schweiziske journalisten *W. W. Schütz* i stora drag upplysning i sitt lilla arbete »Pens under the Swastika» (S. C. M. Press Ltd, London WC 1, 1946). Hur värdefull den lilla boken än är för den första orienteringen, så voro dock möjligheterna för den oppositionella litteraturen i Hitlerriket många gånger större än Schütz förmodar; han tar t. ex. för litet hänsyn till den mest utbredda formen av maskerad kritik, den berättande skönlitteraturen (historiska romaner), som egendomligt nog inte var underkastad censur och därför hade förhållandevis stor rörelsefrihet.

3.

Bortsett från näringsomsorgerna, bostadsrekvireringarna genom de allierade, »displaced persons» och flyktingarna från Östzonen har skuldfrågan framkallat den största sinnesrörelsen i den efterhitlerska tyska allmänna meningen. Det lidelsefulla tillbakavisandet av kollektivskulden betog Nürnbergprocessen den avsedda uppfostrande effekten. Temats ofta mer än diletterantiska behandling i pressen har åstadkommit mycken skada. Den berömde Heidelbergfilosofen *Karl Jaspers* undersöker problemet systematiskt i sin bok »Die Schuldfrage» (Artemis-Verlag, Zürich 1946, svensk upplaga Natur och Kultur, Stockholm), men inte alls för att frita det tyska folket. Han fast-

ställer att den kriminella skulden bara gäller relativt få tyskar (procentuellt räknat, men i verkligheten är ett antal på några hundra-tusen skrämmande stort), den politiska skulden alla utan undantag; likaså är den politiska skulden (med mycket större differentiering) allmän, dock är den blott underkastad det egna samvetets instans; men den metafysiska skulden, vars frivilliga påtagande är förutsättningen för den tyska och europeiska själens rening, belastar alla människor, alltså även de icke tyska. Jaspers varnar sina landsmän för det för dem typiska undflyendet när de framhålla västmakternas otvivelaktiga moraliska medskyldighet under Hitlersystemets första år, liksom för att fly in i arvsyndens metafysiska begrepp. Om Jaspers djupsinniga och klara utläggningar komma att göra någon verkan i Tyskland är tämligen tvivelaktigt. Ty de flesta medborgarna i f. d. Tredje riket stå på den ståndpunkten att man redan gjort bot för den metafysiska och moraliska skulden genom lidandena i och under kriget, att den politiska skulden redan delvis är sonad — och att den kvarblivande restskulden på grund av de allmänna förhållanden icke kan indrivas. Härtill kommer den lika naiva som utbredda argumenteringen att det trots allt var bättre i Tyskland under Hitler (varvid det faktum utelämnas att detta var på andra folks bekostnad), vilket utesluter varje verkligt uppklarande av skuldkomplexet och som följd har en obotfärdighet, som inte lovar gott för framtiden.

Efter varje katastrof följer en undersökning av dess orsaker. Det är förstaeligt att några böcker vilja tyda bakgrunden till händelserna historiefilosofiskt. De bidra utan tvivel till klarläggandet, men om råden som meddelas i dem ha värde för gestaltningen av en bättre framtid är en annan fråga. Inte därför att råden i och för sig voro förfelade, utan därför att de uttänktes vid en tidpunkt då Tysklands (och Europas) sönderbrytande i en västlig och en östlig hälft endast tycktes vara en fara och ännu inte hade blivit ett faktum.

Kultursociologen *Alfred Weber* i Heidelberg ville i den under de sista krigsåren skrivna boken »Abschied von der bisherigen Geschichte» (A. Francke, Bern 1946) behandla »övertvinnandet av nihilismen» (försett med ett frågetecken). Uppgörelsen med den hittillsvarande historien består dels i att ge upp den europeiska jämnvikts princip till förmån för en »världsjämvikt», dels i att steg för steg nedbryta de enskilda staternas avundsjukt vaktade oinskränkta suveränitet, som alltid måste föra till nya krig. Förutsättningen för att övervinna nihilismen är att diagnosen ställes på dess orsaker, som sträcka sig trehundra år tillbaka. Enligt Weber har endast Nietzsche i slutet av artonhundratalet — utan att bli förstådd — klart insett den påbörjade nihilistiska relativiseringen av alla värden. Först när människorna åter varmt erfara de objektivt förhandenvarande immanent transcendentala värdena (enklare uttryckt: de religiösa värdena) har det första steget tagits till övertvinnande av nihilismen.

Även *Wilhelm Röpke* undersöker orsakerna till den tyska sjukdomen i sin bok »Die deutsche Frage» (andra utökade upplagan E. Rentsch, Erlench-Zürich 1945). Röpke är bördig från Hannover och

är sedan omkring tio år tillbaka professor vid universitetet i Genève. Föreningen av en infödd tysks erfarenhet med en utlännings perspektiv möjliggör för honom en hög grad av fördomsfrihet gentemot det osympatiska eller sympatiska hos den av en smittosam sjukdom lidande patienten. Som alltid hos Röpke är allt klokt och sansat — och riktigt, men till slut ändå någonting passerat, då förutsättningar som han utgår ifrån inte mera finnas.

Fastän pseudonymen *Constantin Silens* inte bedömer Preussens roll i den tyska historien lika negativt som Röpke, måste ändå denne mot Ludwig Gerlach och Konstantin Frantz orienterade nordtyske konservative fördöma Bismarcks ensidiga makttänkande och även som Röpke rekommendera en från preussisk ledning befriad tysk konfederation. Denna inställning har desto större betydelse som författaren till »Irrweg und Umkehr» (Birkhäuser, Basel 1946) i och för sig inte är obenägen att rehabilitera Preussen, vilket t. ex. den alltför välvilliga behandlingen av Fredrik den store visar. Silens' intressanta bok har föga beaktats, emedan den säger många oangenäma sanningar, som t. ex. att nationalsocialismen inte kom till makten med hjälp av onda kapitalister, utan att massorna buro Hitler i höjden. Det verkar mycket nedstämmande att de i »Irrweg und Umkehr» gjorda, mycket förnuftiga förslagen till småningom inträdande ordning i det tyska kaos — precis som fallet var med Röpkes kloka program — slutligen ha blivit inaktuella, därför att deras förutsättningar ha bortfallit.

Den bayerske konservative *Eugen Gürster* betonar i sin undersökning »Volk im Dunkel» (Vita Nova Verlag, Luzern 1946) att den felaktiga strukturen i Bismarcks konception har förorsakat två världskrig, har haft skulden till femtio miljoner människors våldsamma död samt till att en stor del av den europeiska stadskulturen förintats. Mycket klara och djupa äro Gürsters historiefilosofiska tolkningar av katastrofen. Medeltidens oerhörda i det religiösa bundna energier ha i nya tiden genomgått en med atomsprängningen jämförbar process, som efter bortfallet av artonhundratalets optimistiska framstegsillusion yttrade sig i ett politikens absoluta primat. Men tyvärr hade den genom Hitler slutligen förenade världen bara en gemensam motståndare, men ingen gemensam moral. Även Gürster ser i ett frivilligt beslut om en annan politisk existens (federation av autonoma småstater) den sista möjligheten för Tyskland. Men han vet att varje försök till en tysk nyorientering måste bli provisorisk så länge det är ovisst om den kristna eller den marxistiska världsbilden skall bli härskande i Europa.

Hans Zbindens lilla bok »Um Deutschlands Zukunft» (Artemis-Verlag, Zürich 1947) fastslår, trots att de västallierades goda vilja fullständigt erkännes, att den hittillsvarande ockupationspolitiken, som har saknat enhetlig uppfostringsplan, har strandat. Europas mitt har blivit ett bulnande, Västerlandet förgiftande sår. Det är betecknande att Zbinden inte kan ange någon väg till läkning, utan måste nöja sig med det desperata hoppet »att i en tid av största kris ett sjukt organ ibland kan se betänkligare och hopplösare ut än vad

som motsvaras av de i detta slumrande försvars- och förnyelsekrafterna».

Detta torde — bredvid tron att kristendomen har kraft till övervinnande av kaos — också vara *Hermann Rauschnings* grundläggande uppfattning i den voluminösa boken »Yrselns tid» (Natur och Kultur, Stockholm 1946). Vår tids upplösningssymtom och kultursammanbrott antecknas, systematiseras och tolkas med all önskvärd grundlighet, men blott ringa hopp för framtiden ges: den romerska fredens guldålder föregicks av fruktansvärda årtionden av skenbart meningslös kamp, som Horatius, tillbakablickande, kallade »yrselns tidsålder». Kanske kommer inget tredje världskrig, utan krisens höjdpunkt skulle vara passerad. Men bara om västerlandets försvarare äro expansiva. Enbart på defensiven inställda nationer och kulturer måste gå under — så som fallet en gång var med Imperium Romanum. Det är milt sagt en hopplös, men kanske uppriktig prognos.

*

Sigfrid Undset har i sin under andra världskriget skrivna bok »Return to the future» framfört den åsikten att den tyska nationen skulle vara psykopatiskt anlagd och därför benägen för kollektiva andliga sjukdomar. Denna uppfattning företrädes nu också från psykiatriskt håll. Norrmannen *Ingjald Nissen* återför i sin bok »Psykopatenes diktatur» (Aschehoug, Oslo 1946, svensk upplaga Natur och Kultur 1946) nationalsocialismens fenomen på återuppståendet av manförbunden hos det tyska folket, som i detta avseende förblivit primitivt. Denna teori är kanske för djärv för att vara alldeles riktig, men det torde faktiskt finnas ett sammanhang mellan de primitivas manförbund och det tyska stambordet — och dess sista konsekvens: SA och SS.

Den först i en tidskrift publicerade uppsatsen »Nach der Katastrophe» av den berömda individualpsykologen i Zürich *C. G. Jung* (i bokform i »Aufsätzen zur Zeitgeschichte», Rascher Verlag, Zürich 1946) betraktar skuldproblemet icke som en juridisk-moralisk konstruktion, utan som ett psykologiskt kollektiv- och kontaktfenomen. Jung anser att man för att försöka bota måste göra det tyska folket medvetet om dess sjukliga själstillstånd (som är en stegring av den allmänna europeiska hysterin, vilken till slut går tillbaka på naturens avsjälände, den gamla demontrons omsättning i modern dynamik och tänkandets sekularisering). Med den så kallade andliga förnyelsen allena göres det icke.

4.

Hur ser det egentligen ut i Tyskland efter det bittra slutet? Det är märkvärdigt att det visserligen finns en mängd reportage av utländska journalister men ingen tysk bok — åtminstone som det går att få tag i utanför Tyskland — som sakligt och förutsättningslöst, utan försvars- eller angreppsändamål ur författarens personliga vardagsupplevelse skildrar den individuella existensen i Tredje rikets

ruiner. En enda skildring skulle visserligen inte ge någon fullständig bild, då förhållandena i de skilda ockupationszonerna samt på landet och i städerna äro alltför olika för att ett enda genomsnitt skulle kunna vara representativt.

Det föreligger några värdefulla reportage av svenskt utsprung, till vilka här kort skall hänvisas.

Den tidigaste hithörande boken »Människor därute. Ögonblicksbilder från Europa 1945/46» (Kooperativa Förbundets Bokförlag, Stockholm 1946) av *Elly Jannes* har en viss dokumentarisk betydelse på grund av sin tillkomsttid. Den skildrar situationen på kontinenten omedelbart efter stridshandlingarnas upphörande. De raska skisserna fixera framför allt optiska intryck (inte minst genom ett rikhaltigt bildmaterial) och stämningar, men tränger inte på djupet.

Den omfångsrika ungefär samtidigt nedskrivna reserapporten av den sedan många år i Sverige bosatte polacken *Tadeusz Norwid* »Europa skvallrar» (Fredborgs förlag, Stockholm 1946) ger även ett genomsnitt, men i form av intensiva intervjuer och långa analyser. Inte den sociala ytan utan kontinentens undervärld intresserar författaren, som i motsats till *Elly Jannes* är mycket skeptisk och så uppriktig att hans bok inte skulle ha kunnat få komma ut i de allierade länderna.

Den mest inträngande framställningen har hittills *Stig Dagerman* givit i »Tysk höst» (Norstedt, Stockholm 1947), kanske därför att frågan om de enskilda äro kollektivt skyldiga eller icke skyldiga till det rådande tillståndet i Tyskland knappast berörs. Dagerman anser att allt lidande är lika svårt att bära, med eller utan ansvar. Man kan kalla detta likgiltighet i etiskt hänseende eller ett maximum av objektivitet, säkert är att man här kommer den typiskt tyska inställningen nära. De oideologiska ögonblicksbilderna äro fördjupade reportage och många av dem etsar sig fast i minnet. T. ex. uppvaknandet en morgon i en bostadskällare i Ruhrdistriktet, där vattnet når ända upp till fotknölnarna, ankomsten av från Bayern till Düsseldorf utvisade nordvästtyskar, som måste göra resan i godsvagnar som blivit oanvändbara för varutransport, och denazifieringsdomstolarnas tragikomedi.

*

Inte heller den på anträffade dokument och vittnesutsagor vilande framställningen »Hitlers sista dagar» (Bonniers, Stockholm 1947) av *H. R. Trevor-Roper* kan bevisa Bormanns död. Trevor-Roper kommer i sin bok — vars långträdighet och tålmodiga ingående även på de obetydligaste enskildheter ändå inte upphäver stoffets ovanliga spännkraft — till den uppfattningen att Hitler är död. Trots alla författarens ansträngningar synes det blott troligt att denna åsikt är riktig; argumenteringen verkar inte alldeles övertygande. Det juridiskt fullständigt exakta beviset fattas för att det i rikskansliets trädgård förbrända liket verkligen var Hitlers. I detta sammanhang må en hänvisning göras till en mycket märkvärdig om också inte särskilt väl dokumenterad uppgift i Josef Greiners redan omnämnda bok

»Das Ende des Hitler-Mythos» (sid. 338—342): den 30 april 1945, mellan kl. 16.15 och 16.25 — alltså vid en tidpunkt då rikskansliet inte hade någon förbindelse med Tempelhof's flygplats — säga sig den tyske »Bordschütze» B. och hans »Bordfunker» (närmare angivande av namnen fattas och även uppgift om Greiners källa) att Hitler befann sig i ett nytt »Messerschmidt-Turbinen»-jaktplan typ 332 (med extratank för en reaktionsradie av 4,000 km). Detta påstående förtjänar beaktande, då Greiner i de kontrollerbara partierna av sin bok visar sig som en samvetsgrann referent och varken tycks vara en lättrogen eller fantasifull människa. Hur det nu må förhålla sig med Hitlers död — undersökningarna torde för övrigt i början ha bedrivits mycket osystematiskt, varför tidningsmeddelanden blevo så motsägelsefulla —, Trevor-Roper företer skakande dokument om den obeskrivliga atmosfären och förvirringen i führerbunkern under rikskansliet, där det ofta gick mycket melodramatiskt men alls inte hjältemodigt till. Av största intresse äro de detaljerade karaktärsteckningarna av de agerande personerna. Den engelske författaren påvisar att Hitler genom överansträngning, ständiga besvikelser och missbruk av narkotika (som en av hans livläkare påtrugade honom) var ett knappast mer tillräkneligt vrak, som dock frossade i befallningar om avrättningar och alltjämt behärskade sitt hov med magisk viljekraft. Högst egendomlig är bilden av Himmler: en intellektuellt föga begåvad, ofta naiv och inte alls energisk fanatiker, för vilken övermåttet av hans förbrytelser, som han begått på grund av ett sällsamt trosbeger, aldrig blev medvetet och som ännu i sammanbrottets sista timmar kände sig som den förhandlingsduglige företrädaren för ett reorganiserat SS-Tyskland, som skulle överta det Tredje rikets arv... Att denne trogne Henrik under inflytande av den översluge men inte alls kloke SS-generalen Schellenberg uppförde sig på sådant sätt att Hitler till slut betraktade honom som förrädare, passar väl till denna obeskrivliga tragikomedi om Adolf Schickelgrubers sista dagar, liksom dennes melodramatiska bröllop med Eva Braun, vars egendomliga ställning och enkla psykologi dock lämna de vanskligaste problem.

Trevor-Ropers uppfattning av Himmlers personlighet bekräftas och fullständigas av *Felix Kerstens* »Samtal med Himmler. Minnen från Tredje Riket 1939—1945» (Ljus, Stockholm 1947). Himmler som hemsöktes av svåra nervösa magkrämpor hade särskilt förtroende till massören och »medicinalrådet» Felix Kersten — en balt med finskt medborgarskap, som i Berlin, Haag och Rom liksom senare i Stockholm med stor framgång bedrev sin av prominenta personligheter frekventerade praktik —, emedan endast denne förmådde ge honom lindring. Honom meddelade Himmler allehanda viktiga förhållanden och lät av honom beveka sig till benådningar, som inte stodo i överensstämmelse med den obarmhärtighet som polisens och SS:s fruktade chef annars alltid visade. Må så vara att Kersten i sin bok — tydligen en försvarsskrift för hans egen sak — överdriver sina prestationer, men han har — många dokument och bevis framläggas i facsimile — säkert räddat livet för många tusen människor, förhind-

rat holländarnas tvångsförflyttning, åstadkommit att nederländska konstskatterna räddades, att ett stort antal judar frigavs från koncentrationslägren och att de i Warszawa bosatta svenskarna befriades, för att blott nämna några exempel. Från historisk synpunkt är bilden som Kersten tecknar av Himmler bokens egentliga utbyte. En ängslig, i grund och botten osäker människa som minutiöst utförde Hitlers befallningar och vid alla sina obeskrivliga grymheter kände sig skyddad genom att han utförde order. Himmler, vilkens hjältar betecknande nog voro Henrik Fågelfångaren, Djingis Kan och Hitler, visade sig — vilket också bekräftas från annat håll — i det personliga umgänget ofta betydligt mera sympatisk än andra nazistorheter; typisk för honom var blandningen av extrem brutalitet och tårdrypande sentimentalitet, småborgerligt pedanteri och fantastisk, biologiskt orienterad rasideologi. Han som nästan alltid uppfyllde sina personligt givna löften, drömde bland annat om ett tyskt (rent tyskspråkigt) världsrike, om utrotandet av alla judar, om ett radikalt avelsideal (efter kriget skulle bigami vara tillåtet för SS-folket, ja till och med fordras av dem, liksom obligatoriskt havandeskap av alla kvinnor över trettiofem år) och om att påven skulle hängas. Kersten fick inblick i en hemlig akt från år 1942 över Hitlers hälsotillstånd, enligt vilken führern utom att vänstra benet släpade led av huvudvärk, svindel, sömnlöshet, darrning i vänstra armen, angripen strupe, impotens, hotande blindhet till följd av en gammal inte utläkt syfilis, vilken kanske började övergå i paralysie générale... Hur mycket än Kerstens bok i sin helhet måste värderas med försiktighet, förmedlar den dock en sådan mängd intressanta saker (och indiskretioner) inte bara ur Himmlers och Hitlers utan också andra Tredje rikets heroers privatliv att den inte torde vara betydelselös.

Det står i överensstämmelse med Himmlers genomskinliga karaktär att hans död inte lämnar efter sig någon gåta, något som man säkert inte kan säga i fråga om Bormann och kanske till och med Hitler. (Bormanns eventuella fortlevande torde ha större betydelse för nationalsocialismens övervintring än Adolf Schickelgrubers). Betydelsefullare än dessa under alla omständigheter värdelösa undergångar eller räddningar är det förhållandet, att nationalsocialismens metoder på något sätt tyckas ha fått fotfäste överallt. Inte så mycket varulvarna, utan den varulv, som finns i en (ofta omedveten) nationalsocialistisk mentalitet även hos de mest beprövade motståndarna till Tredje riket, är den egentliga, den oerhörda faran, det hotande spöket av en ännu bittrare undergång än den som Tyskland har upplevt.